

Centenárium a purgatóriumban

André Gide

Ha a véletlen, melynek kevés köze van az író irodalmi utókorához, nem hozott volna újra szorosabb kapcsolatba egy könyvével — a *Pénzhamisítókkal* — és levelezésének terjedelemben, de talán jelentőségben is leggazdagabb részével — a Roger Martin du Gard-ral váltott leveleivel —, aligha vállalkoztam volna arra, hogy André Gide születésének századik évfordulójáról írásban megemlékezzem.

A *Pénzhamisítók* több mint negyven éve jelent meg. Magyarra — jóllehet Gide élete és műve annak idején mindenütt szenvedélyes érdeklődést és még szenvedélyesebb vitákat váltott ki — csak nemrégiben fordították le. Mesterházi Lajos a könyv utószavában egyenesen megindító buzgalommal igyekszik ezt a regényt valahogy közel hozni a fel-

tételezett és remélt mai olvasókhoz. Megmagyarázza, miért gyakorolt reá és nemzedéktársaira oly mély hatást, és miért tartja érdemesnek arra, hogy erősen elkésett tolmácsolását a maga emlékezése és élménye alapján az új közönség figyelmébe ajánlja.

E törekvése valóban nemcsak indokolt, hanem szükséges is. Senki sem vonja kétségbe, hogy Gide a huszadik század klasszikusainak sorába tartozik. De a klaszszikusú nyilvánítás lehet végleges díszsírhely is, melyre csak a hivatalos elismerés koszorúit helyezik el az illendőség szabta időközökben, például az író születésének századik évfordulóján. És lehet a gyakorlati halhatatlanság szentesítése, az életmű élő jelenlétének felmérése: a lelkes elfogadásé és az elfogult elvetésé. A kor, amelyben Gide élt, a mű, amelyet megteremtett, a hely, amelyet az író és műve kivított magának, időben és térben még túl közel esik hozzánk ahhoz, hogy indokoltan léphetnénk fel az utókor végleges ítéletének igényével; a mű, jellegét tekintve, manapság nem válthat és nem is vált ki azokhoz a reakciókhoz akár távolról is mérhető hőfokú hatást, vonzást vagy taszítást, amely a *Meztelen, A Vatikán titka, a Pénzhamisítók, az Oedípe et Thésée* szerzőjét szinte utolsó életévéig kísérte.

André Gide 1869-ben született és 1951-ben halt meg. A halálát követő évben a katolikus egyház összes műveit a tiltott művek indexére helyezte. „Ennek az írónak a műveit el kell ítélni azért is, amit hirdet, és azért is, amit tagad... Nagy adottságai, átható intelligenciája, gazdag költőisége ezen ítélet szükségyszerűségét még fájdalmasabbá teszi” — írta az *Osservatore Romano* a határozatot indokolva.

Kévéssel azután az *Index librorum prohibitorum* sokévszázados intézményét megszüntette az *aggiornamento*. Az egyház szempontjából nincs akadályá immár Gide feltámasztásának. Az olvasók nagy tömege, beleértve a katolikusokat is, különben sem tekintette az *Indexet* mértékadó fórumnak irodalmi értékek megítélésében. Kétségtelen, hogy az egyházi kiátkozástól vagy rehabilitálástól függetlenül Gide műve a második világháború vége óta eltelt negyed évszázad során háttérbe szorult. Elégéses Sartre Gide-nek szentelt nekrológiájából néhány sort idéznünk, hogy ennek okát megértsük: „Gide művészete kompromisszumra törekszik a kockázat és a szabály között; kiegyensúlyozódik benne a protestáns törvény a homoszexuális non-konformizmussal, a nagypolgár gőgös individualizmusa és a társadalmi kényszer, bizonyos szárazság, a közlés nehézsége és a keresztény eredetű humanizmus, élénk érzékiség, amely ártatlan szeretne lenni; a szabály követése egyesül benne a spontaneitás keresésével. Az egyensúlyoknak ebből a játékból fakad az a felbecsülhetetlen szolgálat, amelyet Gide a jelenkori irodalomnak tett: ő lendítette ki a szimbolista kerékvágásból...“

Mindaz, ami újabban az irodalomban és a művészetekben, a kritikában és az irodalomértelmezésben történt, látszólag, nagyrészt azonban nemcsak látszólag, homlokegyenest ellentmond annak, amit Gide életformájában és művében megvalósított. A polgári családot, amelynek ő kiáltotta oda a lázadás és a megvetés legkegyetlenebb szavait, összhangban azzal, ahogyan hűséges barátja és irodalmi ellenlábasa, Roger Martin du Gard *A Thibault családban* ábrázolta, ma már senki sem védi. Gide „homoszexuális non-konformizmusa“, melynek vakmerő és szentségtörő kihívás-jellegét az adta, hogy nemcsak a magánéletben nem titkolta, de felismerhetően önéletrajzi jellegű műveiben is megszólaltatta, ma már az érzéki és érzelmi élet szabálytalanságait diszkrétan és tartózkodóan jelző konformizmusnak tűnhet ahhoz képest, ahogyan azóta írnak erről a valaha „kényes“ témáról. A „kockázat és a szabály“, „a nagypolgári individualizmus és a társadalmi kényszer“, „a szabály és a spontaneitás“ közötti egyensúlyozás művészete, amelyet Sartre találóan állít Gide jellemzésének homlokkerébe, mint minden egyensúly és egyensúlyozás, végtelesen anakronisztikusnak tűnhet a ma szellemi és művészeti életében, melyet az éles kontrasztok és a végletek jellemeznek. Amit pedig Gide individualizmusának és esztétizmusának nevezhetnénk, és ami írói művének java részét a moralista és a memorialista subjektív műfajába kényszerítette, talán a legtávolabbi esik a mai irodalomtól, a mai irodalom formáitól és a mai olvasótól.

Megannyi ok arra, hogy Gide írói tekintélyét — amelyet végső fokon nem semmisíthetnek meg a társadalom és a kultúra hirtelen és mély változásai — megtépázza.

Mégsem egészen ez a helyzet.

Inkább a múlt század végén és e század első felében élt nagy íróknak abba az osztagába sorolhatjuk — kitűnő társaságban találja magát közöttük —, akik a halhatatlanság biztos előcsarnokában „várakoznak“, abban, amelyet irodalmi purgatóriumnak is nevezhetünk. Nyilván nem véletlen, hogy a centenáriumot előkészítő cikkekben, tanulmányokban, emlékezősekben minduntalan és spontánul megjelenik ez a kifejezés, és csak egyes egészen fiatal írók nyilatkoznak Gide-ről megvetéssel, vagy ami lényegesen rosszabb, közömbösen.

A magam részéről, ami Gide-et illeti, ideiglenesnek tartom ezt a helyzetet. Jelentőségét pedig, meggyőződésem szerint, szűkkeblűség volna csupán arra korlátozni, hogy a múlt század végén, amikor maga is a szimbolista iskola jegyében indult, valóban ő volt a sírásója ennek az irányzatnak, és így korai úttörője lehetett a huszadik század szerteágazó irodalmi kísérletezéseinek, útkereséseinek, forradalmainak.

Sartre dialektikája csak Gide poláris ellentmondásaira figyelmeztet, és dicsérve-gáncsolva a kétes egyensúly íróját látja benne. Nem figyel fel, saját radikális irodalmi és filozófiai credójának szellemében fel sem figyelhet, Gide dicséretes következtelenségeire. Pedig azok egészítik ki az írói arculatát és olyan súlypontokat alakítanak ki életében, művében, amelyek mássá is, többé is teszik annál, aminek Sartre mutatja. Gide csaknem egész életműve önvallomás. De az, aki vall, nem marad azonos önmagával. Az individualizmus hirdetője, a családi, vallási és szexuális konvenciók kérlelhetetlen ellensége sohasem zárkózott be önmagába. Ez az esztéta és moralista szakadatlanul úton volt. A szó fizikai jelentésében is állandóan *utazott*. A szó irodalmi jelentésében pedig fáradhatatlanul kereste a mintaképeket. Esszéi és tanulmányai, olvasmányairól szóló naplójegyzetei tanúskodnak arról a nemes és gyakran bölcs eklekticizmusról, amely változó és változtatás írói pályájának minden szakaszában képessé tette arra, hogy megértse és megértesse azokat az írókat, akik neki és olvasóinak élményeket, tanulságokat, esetleg mintaképeket nyújthattak a múlt és a jelen minden világtájáról. Egyaránt értékelt Shakespeare-t és Goethét, az angol realistákat és Dosztojevskijt, Nietzsche-t, Rilket, Mallarmét és Zoiát. Rengeteg fordítás és tanulmány tanúskodik Gide-nek erről a valóban egyetemes érdeklődéséről.

1913-ban az akkor már 54 éves Gide, aki inkább az írók, mint a nagyközönség körében nagy tekintélyt vívott ki magának, *A Vatikán titkának* befejezése után, egy barátjának kérésére elolvasta az akkor még teljesen ismeretlen Roger Martin du Gard *Jean Barois* című regényének kéziratát, és hozzásegítette ezt a könyvet a gyors megjelenéshez. Ettől kezdve Gide haláláig a két író szoros barátság kötötte egymáshoz; erről csaknem negyven évet átfogó levelezésük is tanúskodik (André Gide—Roger Martin du Gard: *Correspondence*. Paris, 1968).

A levelezés két hatalmas kötete közel ezer levelet tartalmaz; a kiadó — Jean Delay — terjedelmes és alapos bevezető tanulmánya, a köteteket kiegészítő gazdag jegyzetanyag lehetővé teszi, hogy Gide és Martin du Gard barátságának és együttműködésének fő vonalán mindkettőjük írói és állampolgári fejlődését nyomon követhessük. Ha érvényes az irodalomban is az ellentétek azonosságának és a pólusok vonzásának az elve, akkor ez a barátság, ahogyan a levelezésből kitűnik, ragyogó megvalósulása ennek az elvnek. A francia realizmus és naturalizmus követője, az irodalmi és történelmi pozitívizmus híve, a minden metafizikus nyugtalanságtól mentes szabadgondolkodó és a vallásos, erkölcsi, érzelmi skrupulusokkal viaskodó esztéta szövetsége ez. A történelmi és levéltárosi alaposítással dokumentálódó, főművét két évtizedes kitaró munkával építő társadalomábrázoló du Gard és az impresszionista, szubjektív, változékony, érzékeny stilisztá Gide kölcsönösen megérti és értékeli egymást. Kétségtelen, hogy Gide sokat segített barátját kritikai megjegyzéseivel, de nem kevésbé igaz, hogy Martin du Gard figyelmeztetései, amelyek a változékony, a szubjektívizmus veszélyeitől óvták barátját, sem voltak éppen haszontalanok vagy hatástalanok. A *Thibault család* sokat köszönhet Gide-nek, de talán nem túlzás azt állítani, hogy Gide életművében *A Thibault család* szerzőjétől kapott indítékoknak köszönhetjük a *Pénzhamisítók* megszületését. „Ezt a könyvet, első regényemet, Roger Martin du Gard-nak ajánlom őszinte barátságom tanúságául“ — így szölte a szerző ajánlása az 1925-ben megjelent első kiadásban. Ismerünk azonban egy másik ajánlást is, amely még inkább megerősíti a du Gard szerepére vonatkozó állítást: „Megírtam volna-e ezt a könyvet Ön nélkül? Kétkem. Ezért ajánlom Önnek. Példája és jó tanácsa lapról lapra támogatott. Szeretném, hogy e lapok mindegyike méltó volna arra, hogy jóváhagyja, és hogy Önnek ajánlhassam őket.“

A *Pénzhamisítók* nemcsak első „regénye” volt Gide-nek, hanem egyben az egyetlen és az utolsó. Valójában az első olyan regény is, amely nem Proust vagy Kafka, hanem egyenesen a háború utáni legmerészebb formabontók szellemében „játszik” a regényformával, töri meg a folyamatos elbeszélés, az objektív, lélek-elemző ábrázolás megszentelt és megcsontosodott hagyományait, alakítja át a regényt egy valójában meg nem írt regény keletkezéstörténetévé, a szöveget pedig az „író” naplójának, regényterveinek, a regényről szóló elmélkedéseinek ötvözetévé, hagyományos értelembe vett, de korántsem hagyományos funkciót betöltő jelenetek és dialógusok konglomerátumává tördeli. Az egész pedig a „regényforma” paródiája. Ezt a regényt (André Gide: *Pénzhamisítók. Fordította Réz Pál*. Az utószót Mesterházi Lajos írta, Budapest, 1966) kommentálva nevezi az utószó írója dicséretes túlzással „az első igazán modern regénynek”. Inkább a legelső modern regények egyikének nevezném. Ezzel a megszorító megfogalmazással sorolhatnám a „legelső” modern regények közé, sok más mellett, Roger Martin du Gard *Jean Barois*-ját is, amelyet — mint láttuk — Gide tartott keresztvíz alá. A *Jean Barois* párbeszédes formája, amelyben az író hangja legfeljebb „szerzői tanításokban” szólal meg, talán nem olyan látványosan „modern”, mint a *Pénzhamisítóké*. Gide nem találta elavultnak — tehát nem modernnek — *A Thibault család* történelmi és archivista lelkiismeretességgel megalkotott krónikáját, sem pedig a történész-regényíró technikáját és stílusát.

A Gide—du Gard levelezés impozáns tömegéből nemcsak ennek a kölcsönös segítségnek, és — ami még ritkább és még példásabb — két egymástói annyira eltérő művészi alkat kölcsönös megértésének szép példáit bányászhatjuk ki. A sok közül csak egyet idéztem. Kellő megvilágításba kerülnek Gide-nek olyan érdemei is, amelyeket annak idején felváltva hol a jobboldal, hol a baloldal tekintett bűnnek, hűtlenségnek, árulásnak.

Gide többször járt Afrikában. Századunk húszas éveinek derekán a gyarmati rendszer visszaéléseire és embertelenségére figyelt fel. Ezeket leplezte le útikönyveiben (*Voyage au Congo*, 1927; *Retour du Tschad, Suite du Voyage au Congo*, 1928). E két könyvvel kezdődött Gide rövid, őszinte, de alapjában véve fatális félreértéseken alapuló részvétele a közéletben, a politikában, az antifasiszta és háborúellenes harcban, időleges csatlakozása a munkásmozgalomhoz, azzal az illúzióval, hogy az azonnal megoldja az ellentmondásokat, amelyeket ő a polgári társadalomban az egyéniség és a közösségek között fedezett fel. A *Nourritures terrestres*-nak (1897) az életörömet és eksztázist bibliai hangon megéneklő szerzője 1936-ban, a *Nouvelles nourritures*-ben hitet tett a társadalmi megújulás mellett. Barátja, a Dreyfus-párti és baloldali du Gard hiába figyelmeztette, hogy tévedés lenne a szervezett mozgalomtól várnia az ő egyéni lázadását kiváltó okok megszüntetését. Mindenesetre, Gide néhány éves elkötelezettségi szakasza bizonyítja, hogy ezt az utat is megjárta, bár kísérlete szükségszerűleg vezetett a kiábránduláshoz. Immár történelmi távlatból, feltétlenül Roger Martin du Gard tett közvetlenebb, nagyobb és tartósabb szolgálattal a haladás ügyének, amikor ezekben az években, *A Thibault család* különben oly alaposan kidolgozott eredeti tervét kiegészítette a hetedik résszel (*L'été 1914*; 1936) és az *Épilogue*-gal (1940).

A háború, a megszállás évei mindkettejük világát alapjaiban rendítették meg. A világhír, a Nobel-díj (1947) egy hat évtizedes írói pályát koronázott. Azt, hogy mennyire megváltozott körülötte nemcsak a való élet, hanem az irodalmi világ is, mi sem érzékeltetheti inkább, mint az, hogy egy évtizeddel később Camus-t tüntették ki a Nobel-díjjal, s hogy nem egészen újabb évtized múltán Sartre visszautasította ezt a kitüntetést.

Camus őszinte csodálója volt Gide-nek, Sartre viszont a *Les Temps Modernes* cikksorozatában, amelyet *Qu'est-ce que la littérature?* címen kötetben is kiadott, a maga elkötelezettség-fogalmának nevében a „polgári írók“ közé sorolta Gide-et; egyébként Roger Martin du Gard-t is.

„Jó alkalom arra, hogy lemérjük, mennyire, és megértsük, hogy miben különböznek a Sartre-nemzedék szempontjai totálisan a miénkétől. Más légkör termékei; de nem degenerált termékek. Nagyon tanulságos a számunkra! Semmi sem érdekel ma annyira, mint megérteni, mennyiben és miért érzem magam minden területen túlhaladottnak korom által“ — írta du Gard Gide-nek. „Túlhaladtak bennünket (átveszem az ön kifejezését) azok, akik jöttek, ahogy azokat is, akik jönnek, túl fogják majd haladni azok, akik jönni fognak. Kínos dolog felismerni, hogy azokat az értékeket, amelyekkel az ember pénztárcáját megtömte, már nem jegyzik... hogy az ember és műve már csak történeti érdekességű (mert erre a következtetésre kell jutnom); de akárcsak ön, nem eléghetem ki magam az öntudatlansággal és nem táplálkozhatom illúziókkal. Az a luciditás, amelyről beszél, adja meg majd tanúságának tartós értékét. Et testis esto, ez sok!“ — válaszolta Gide.

Az ő tanúsága is tartós érték. Műve az európai kultúra fél évszázadáról, a nagy európai hagyatékkal való sáfarkodásról, az irodalom polgári korszakának végéről, az új irodalmak úttöréséről tanúskodik. Gide-et nem kell féltenünk attól, hogy véglegesen megreked az irodalomtörténet purgatóriumában.

Kozma István: Akt (tusrajz)